

Иван Евстратиев Гешов е български консервативен политик и държавник, дългогодишен лидер на Народната партия. Той е народен представител в 11 обикновени и в 2 велики народни събрания, министър-председател на 32-ото правителство (1911-1913) и председател на XI (1901) и XIII (1913) обикновени народни събрания. Наред с политическата си дейност Гешов е бил и дългогодишен председател на Българската академия на науките, директор на Българската народна банка и председател на Българския Червен кръст. Статията „Чиновнишкий пролетариат“ е публикувана за пръв път през 1889 г. в Периодическото издание на БАН.

ЧИНОВНИШКИЙ ПРОЛЕТАРИАТ

Иван Евстр. Гешов

Всичко почива у нас, всичко е в мъртвило. Погледнете около София, и вие ще видите поля неразработени, богатства неексплоатирани, фабрики, както оная за спирт в Княжево, заключени. Споходете другите градове, и вие ще намерите дюкяни затворени, занаяти пропаднали, търговия заспала. Всичко почива, само едно не спира. Огромни здания, издигнати с милиони народни пари, са събрали под стрехите си хиляди млади сили, и постоянно работят. Лятно време, в големите жеги, те наистина празнуват; зиме и пролет, по няколко дни, те наистина бездействуват; но то е само за да сберат нови сили, та по-чевръсто да подкачат отпосле своята трескава деятелност. Заводи колосални, в тях се слуша глъч и шум, когато всичко наоколо спи. Фабрики разкошни, те пръскат стотина хиляди лева, когато всичко наоколо беднее. Те харчат, те шумят, те работят, и всичко това за да виждат – пролетарии.

Читателите ни са се сетили, вярваме. Тия фабрики са нашите гимназии. Сурова материя, във вид на хиляди млади момци, всяка година влиза в тия заводи, за да се обработи. Това обработване не трае малко. Цели седем години – дали числото седем не е един спомен от седемте мършави крави? – цели седем години тая сурова материя се мачка, тласка се насам, тласка се нататък, ту се блъска и ту се глади, минава през дермони, чесалки и стегалки, докато най-подир ѝ се даде последното лустро, и тя се прогласи за обработена. Неоделаните млади, непратени за учение, излизат „учени“.

И за какво са способни тия „учени“? Попитайте ги, и те почти с един глас ще ви отговорят – за чиновници. Поговорете с кой да е директор на гимназия, и вие ще

срещнете все същото убеждение, че сънят, ламптението речи на всички тия млади, които са минали през гимназията, е чиновнишки пост. И тъй като има много повече гимназисти отколкото чиновнишки постове, и тъй като гимназиите създават много повече „учени“ отколкото Народното събрание постове, то следствието лесно може да се предвиди. Борбата за поста става тъй свирепа, както борбата за съществуване. Грозний характер на тая борба е нам познат и от други страни. В нея всичките средства са свети. Ако подлизурството, унижението и клеветата не могат да им отворят вратата на някое министерство, изгладнелите службогонци се присъединяват към противната партия, и залагат чрез неуместна ревност да добият право на един кокал при първия министерски преврат. И колкото по-бездарни са като личности, толкова по-върли стават като партизани. Безсъвестни, когато са сити, те стават отчаяни, когато са гладни. Като средновековните кондотиери, те се групират около политическите водители, и под знамето на някоя народна идея, те се бият за народната пара. Те се разполагат със съдбините на партията, често с участието на самото отечество, тъй като редки са ония водители на партия, които могат да мислят за по-възвишени интереси, когато имат толкова гърла да наситят, толкова охоти да удовлетворят. Като орли на труп те се спущат щом намерят полето свободно. И трупецът в такива случаи бива държавата. Чуйте, какво разказва един очевидец за тая пасмина хищни птици в Испания:

В испанското министерство на вътрешните дела има около 1500 службаши, и едно министерско променение изпъжда най-малко 900 от тях, които чакат докде им се върнат пак господарите, и тогава викът „стани ти, да седна аз“ се раздава от ново. Същото става и в другите министерства. Тоя път (декември 1885) работата е да се удовлетворят разните групи от либералната коалиция, всякоя от които има един многоброен щаб. Не може човек да си въобрази безчисленото множество кандидати, които се представят, и всичките от които уверяват, че са стари съмишленици.

Прочетете сега и това, що пише един французин от Атина в парижкия вестник *Тетрс* (12 юни 1886 г.):

Гърците имат като нас страстта на чиновничеството. За тях правителствените пари са най-сладките на света. От тук следва, че всяко министерско променение влече след себе си едно съвършено подновяване на чиновниците. Тук не пречистват само от горе до долу по йерархичната

стълба, извадените се броят с хиляди. Когато г-н Делиянис¹ дойде на власт, вестник „Акрополис“ беше пресметнал, че на 7300 възлизаше броят на пожертвуваните чиновници. Г-н Делиянис тия дни падна и стълповете на вестниците почват да се пълнят с отчисления и назначения. Бедни хорица, които уж са на завет от трескавицата, падат и те. Гледам във вестниците, че заведнъж са изпъдени и деветте вардача на атинската древност Акрополис. Какво общо имат с политиката тия клетки, полувдетенени старци? Нищо. Но има други девет души, които чакат падането на техния патрон, за да им вземат местата.

Тая ужасна болест скоро ще се развие и у нас. Никакви променения в Конституцията не ще ни избавят, тъй като и държави с ограничена конституция, както Испания, и страни с либерални форми на управление, както Гърция, страдат от нея. Ние трябва да вземем други мерки. Ако оставим нашите гимназии да въдят „учени“ без да размислим, като какво ще правим с тях, то скоро ще се убедим, че тия „учени“ ще бъдат най-пагубния дар, който едно разсърдено божество може да направи на безпомощна България. Без оздравен поминък и с доста образование, за да правят пакости – те ще бъдат най-опасните пролетарии, които могат да сполетят едно общество. И за развъждането на тия пролетарии отговорни ще бъдат заводите, които днес ги приготвят – нашите гимназии. Отговорни ще бъдат още ония наши народни водители, които не употребят нужните церове, докато живиницата е още в своя зародиш.

Какви трябва да бъдат тия лекове?

I.

Далеч от нас е мисълта да искаме затварянето на всички държавни училища. Като разискваме един такъв важен обществено-икономичен въпрос, ние не можем наистина да забравим, че има икономисти, които са против поддържането на училища от държавата. Тезата на тия икономисти от време на време духовито се защитава от г-н Artur Mangin² в стълповете на изредното френско икономическо списание *L'Économiste*

¹ Теодорос Делиянис (1820-1905) е гръцки политик и държавник от консервативната *Национална партия*. Министър-председател (1885-1897; 1902-1903; 1904-1905) на Кралство Гърция. Убит е при атентат пред гръцкия парламент.

² Артур Мангин (1824-1887) е френски журналист и публицист.

français. Защо, пита той, държавата да дава даром учението, а да не дава даром храната и дрехите, къщите и лековете. Тия последните са необходими; лишете една държава от тях, и вие я лишавате от граждани. Средното и по-горното образование е разкош; гражданите и без него могат да бъдат доста полезни членове на обществото. А ако държавата не е длъжна да доставя даром необходимостите, още по-малко е тя длъжна да дава безплатно разкошите. Както няма държавни хлебарници и месарници, шивачници и лечебници, тъй не трябва да има и държавни училища. Унищожете ги, и наместо тях свободната конкуренция ще създаде гимназии и университети добри както държавните, може би и по-добри от тях. Те ще бъдат скъпи, наистина. Само оня, който може да разполага с известно състояние, ще може да праща децата си в тях. Но какво зло ще произлезе от това? Цивилизацията няма да пострада. В днешния век на всеобщо първоначално образование, на общодостъпни книги и вестници, на публични библиотеки, ни един гений не заглъхва. Ще се смали само числото на учените недоучени млади, които, като са свършили гимназия или университет, считат го за срам да орат земята или да шият обуца, и които със своите неоправдани претенции и постоянно недоволство, съставят най-опасния елемент от днешното общество.

„Държавните училища един път унищожени, ще може да се унищожи и Министерството на народното просвещение. Обаче неговата потребност и тъй не е много очевидна. Защо наистина да има Министерство на народното просвещение, а да няма Министерство на народното здраве. Здравето на жителите на една държава не е ли тъй скъпоценно като производителен елемент, каквото и тяхното просвещение? Надзорът на народното здраве не подраздумява само гриженето да няма болести; той трябва да разбира още гриженето за храната, за облеклото, за къщите на населението. И ако всичкият този надзор може да се води от едно отделение на някое министерство, защо и надзорът на училищата да не може да се води тъй също от едно само отделение?“

Тъй проповядва една известна икономическа школа, но няма кой да я слуша. Напусто тя трупа аргументи връз аргументи, за да докаже, че държавата не е провидение, за да промишлява за всичките нужди на човечеството. Тъй наречената православна политическа икономия се намира в затъмнение. Науката на Рикардо³ и

---

³ Дейвид Рикардо (1772-1823) е английски икономист, един от най-видните представители на зрелия класицизъм в икономическата наука, последовател и същевременно опонент на Адам Смит.

Джон Стюарт Мил⁴, на Бастиа⁵ и Жан-Батист Колбер⁶, няма първото си обаяние. Разковничетата на манчестерската школа – *Laissez faire, Laissez aller*⁷ – загубиха своето действие, не се считат вече, че могат да откриват съкровища. Кумирът стои още, но стои развенчан, донейде от самите му бивши поклонници. Принципи, които преди четиридесет години се уважаваха като евангелски правила, днес се оспорват от учени хора и се тъпчат от държавни мъже. Сиджуик⁸ в Англия, учените сътрудници на д-р Густав Шенберговий – *Handbuch der Politischen Oekonomie*⁹ в Германия, професор Лавеле¹⁰ в Белгия, не разбират вече политическата икономия тъй, както я разбираха преди половин век ония, които мислеха, че нейните закони са тъй неприложни, както и законите на естествените науки. Бисмарк¹¹, със своите протекционистични и социалистични мерки, Гладстон¹², със своите ирландски земевладелелни законопроекти, Фрейсине¹³, със своя план за държавни железници, са дълбоко оскърбили православните политико-економисти. Науката на тия последните, от православни, е почнала да се преобръща на практика на кривославна. Нейните догми са захванали да миришат на ерес. Тя е заприличала на школа без ученици, на лекар, от когото болните бягат.

---

⁴ Джон Стюарт Мил (1806-1873) е британски либерален философ и икономист, един от основателите на английския позитивизъм.

⁵ Клод Фредерик Бастиа (1801-1850) е френски политически философ и публицист, един от теоретичите на либерализма.

⁶ Жан-Батист Колбер (1619-1683) е френски политик и финансов министър (1665-1683) на крал Луи XIV. Той е сред първите, въвели активна държавна намеса в икономиката, чрез митническата си политика и изграждането на държавни промишлени предприятия.

⁷ Под Манчестърска школа се разбират възгледите на група либерални икономисти от XIX век, привърженици на свободната търговия. *Лесе-фер* (от фр. *laissez-faire*) е икономическа среда, в която сделките между икономическите субекти са освободени от държавна регулация. Според легендата, фразата произлиза от среща на Жан-Батист Колбер с група френски търговци, на която министърът попитал как френската държава да бъде в услуга на предприемачите и получил в отговор „*Laissez-nous faire*“ (фр. „*Оставете ни да го правим*“).

⁸ Хенри Сиджуик (1838-1900) е английски философ и икономист, един от създателите на *Британското общество за изследване на психиката*.

⁹ Густав фон Шьонберг (1839-1908) е германски икономист, привърженик на държавната намеса в икономиката. *Наръчник по политическа икономия* (нем. *Handbuch der Politischen Oekonomie*) е неговият най-известен труд.

¹⁰ Емил Луи Виктор дьо Лавеле (1822-1892) е белгийски филолог, историк и политикономист, един от основателите на Института по международно право.

¹¹ Ото фон Бисмарк-Шьонхаузен, известен и с прозвището *Железният канцлер*, е германски политик и държавник, министър-председател (1862-1871) на Кралство Прусия и първи канцлер (1871-1890) на обединената Германска империя.

¹² Уилям Юарт Гладстоун (1809-1898) е британски политик и държавник, министър-председател (1868-1874; 1880-1885; 1886; 1892-1894) на Обединеното кралство, един от създателите и идеолозите на Либералната партия.

¹³ Шарл Луи дьо Фрейсине (1828-1823) е френски ляво-центристки политик и държавник, министър-председател (1879-1880; 1880; 1886; 1890-1892) на Третата френска република.

Когато някои от първите съвременни умове, когато държавници, на които са поверени съдбините на най-напредналите днес народи, се намират в невъзможност да следват всякога правилата на дедуктивната политическа економия, трябва ли ние сляпо да се водим по тях? Отговорът не е мъчен за ония, които знаят огромната разлика, която съществува между частната инициатива у напредналите народи и частната инициатива у нас, между средствата, с които частните личности у първите разполагат, и ония, които частните личности у нас имат. Ако при всичкото развитие и богатство на немци, френци и англичани, техните държавни мъже пак намират за нужно, да се поддържат от правителството учреждения, които политико-економистите искат да остават изключително на частната инициатива, колко повече трябва ние да намираме за необходима тая поддръжка, ние, които нямаме нито оная развита предприемчивост, нито ония материални средства, с които разполагат напредналите народи? При всичкото ни уважение, следователно, към много от принципите на економическата наука, ние не можем без критика и без съображение на условията, в които сме поставени, да приемем всичките заключения на нейните крайни последователи, и това правило ние треба да приспособяваме не само при обсъжданието въпроси на народно просвещение, но и при решението още на всички ония специални и економични питания, които, при отсъствието у нас на един як индивидуализъм, имат нужда от държавна поддръжка.

Ние решително отхвърляме, следователно, идеята за унищожението на нашите държавни училища. При немание хора, които да ги създадат и хора, които да ги поддържат, самоубийство би било да освободим държавата от поддръжката на нашите средни учебни заведения. Но това никак не ни пречи да се попитаме, да ли тия средни училища, които за сега държавата поддържа у нас, не са много, и да ли те не ще бъдат по-полезни, ако наместо гимназии се преобърнаха в други специални училища.

Нека пресметнем, както училищата, за които плаща днес у нас държавата, тъй и количествата, които тя иждивява по тях. Независимо от женските гимназии, за които не е въпрос в настоящата статия, в Северна и Южна България¹⁴ днес има седем гимназии: Софийската класическа, Ломската реална, Габровската реална, Варненската реална, Пловдивската реална, Сливенската реална и, най-последно, ако със светското е позволено

---

¹⁴ Княжество България и Източна Румелия. Съединението на двете държави е оформено юридически като персонална уния, начело на която стои българския княз и това положение се запазва до обявяването на независимостта през 1908 г. За да се подчертаят българския характер на Източна Румелия, официалните български институции предпочитат наименованието *Южна България*.

да се смеси и духовното, Петропавловската духовна семинария. При това има шест второстепенни средни училища: Кюстендилското, Царибродското и Силистренското трикласни училища, Свищовското търговско, Самоковското духовно и Казанлъшкото педагогическо. За всичките тия училища, които на брой се възкачат на злополучното число 13, двете Бългрии през 1886 трябва да иждивят около 775 000 лева. Освен това, държавата плаща още ежегодно 20 000 лева на Русенската реална гимназия, други 20 000 лева на Търновската и 15,000 лева на Видинската. И на панагон, българите данъкоплатци поддържат още 250 стипендии при северно-българските държавни гимназии и 175 при южно-българските. За първите те трошат 121 000 лева ежегодно, а за вторите 84 720 лева.

Всичко това ни се види нам малко разкошно. Да имахме развит народен поминък, напредничаво земледелие, широка промишленост и търговия, които да абсорбират, да попиват всичките млади, които излизат из всичките тия средни учебни заведения, ние не бихме правили никакво възражение. Но при нямането подобни условия, поддържанието от страна на правителството 13 мъжки учебни заведения е прекалена щедрост. В началото на настоящата учебна година в тях е имало записани около 3800 ученици. Научени днес да получават даром от държавата своето образование, те утре от нея ще поискат и своя хляб.

Те ще го поискат толкоз повече, че многобройни от техните съученици го получават и днес още от нея. Основанието на стипендиите при държавните училища е едно от най-злочестите вдъхновения на нашите законодатели и от двете страни на Балкана. При отсъствието на университет, при нямането по-горни специални учебни заведения, ние разбираме да се отпускат стипендии за странство, и то на момци само, които прекарват един строг конкурс. Разбираме, тъй също да се дава даром средното образование в някои известни центрове на страната ни, но да се доставя безплатно, освен образованието, и жилището, и облеклото, и храната на няколко привилегировани момчета, то ни се види вече да съставя безуместно великодушие. Тия момчета трябва, по теория, да бъдат най-събудените, и не са всякога най-събудените, те трябва да бъдат най-бедните, и не са никога най-бедните. Нема полза, следователно, за общото образование на страната, има вреда за справедливостта. Самоподдържаните ученици от средните учебни заведения са тъй многобройни, че държавата не само не може да очаква облага, но и си приготвя опасности още, като фабрикува на свои разноски кандидати за чиновнишки постове. От друга страна и характерът на тия държавни

храненици се ужасно изхабява, като от нежни години още им се счупи всяка вилушка на лично самоупование, и им се вдъхне мисълта, че те за всичко трябва да се облягат на държавата.

Уничтожението на две-три държавни средни учебни заведения и заличението от бюджета на четири пети, ако не и на цялото число от стипендиите при държавните училища, съставят, следователно, първите лекове, които ние бихме препоръчали за преваряние това наводнение от пролетарии, от което ние се заплашваме. Економистите, които тъй ще се явят, могат твърде полезно да се употребят за целесъобразното прилагане ония мерки, към разискванието на които ние сега пристъпяме.

II.

От съкратяването на държавните училища и от заличението на средно-образователните стипендии ние не очакваме някое значително намаление в числото на нашите средни ученици. Такава е жаждата за учение, такава е привлекателната сила на чиновнишките блага за сега у нас, че приливът от средно-образовани юноши ще тече в страната ни голем и буен, както и до сега. Необходима нужда става, следователно, и за държавата и за обществото, да се държат канали, през които този прилив да се изтича. Другояче, задръстени и пристиснати, нашите народни органи не ще могат да понесат натиска, който им се налага.

Напредналите народи са намерили до нейде подобни канали в далечни предприятия, в презморски колонии. Ако Англия милее толкова за Индия и за другите си владения, то не е само защото промишлеността и търговията ѝ жънат изобилни печалби в тях; тя не оставя тия владения да се изчепкат из ръката ѝ още и по това, че те ѝ служат като отворстия, през които нейните кипящи млади сили издишат. Отсъствието в британската империя на военната повинност позволява на младите англичани да дирят своето щастие далеч от родния си край щом като свършат образованието си. По тоя начин Индия и много от колониите оползотворяват излишните синове на Англия, които другояче биха съставили една цяла армия учени пролетарии в страната. И със свойствената си практичност, тия млади чедата на Албиона приемат каквито постове им се представят, колкото скромни и да са те. Мене още е на ум, как в мое присъствие един лондонски професор на музиката се молеше на един мой познайник англичанин, да надействува, каквото неговий нежно възпитан и грижливо образован син да се приеме

за конен жандарм в Капската колония. „*Подействайте, моля Ви* – настояваше професорът – *не защото ми е син, та Ви го хваля, но уверявам Ви, че той е един кротък, хрисим, образуван момък. Ако Ви трябва препоръчителни, аз съм готов да Ви донеса от херцогиня еди-коя си и графиня еди-каква си, които бяха мои ученички.*“ Подир излизанието на тоя чедолюбив баща, моят познайник ме уведоми, че не само професори, но и лордове и рицари го молели, да подействува за приеманието на техните по-млади синове в тоя полк от конни жандарми, който се формируваше тогава, под командата на полковник Уоррена¹⁵ в Южна Африка. И аз неволно се попитах, да ли не ще дойде време, когато и нашите гимназисти да бъдат твърде доволни, ако могат сполучи да станат поне жандарми.

Такова бъдеще за някои от нашите гимназисти е толкоз по-вероятно, че у нас за всекога ще отсъствуват канали подобни на ония, които напредналите европейци са си намерили в далечни земи. Нам ни липсват още и богати търговски къщи, както ония, които гърците имат разпръснати по трите материка – Европа, Азия и Африка, и които не малко млади момци теглят всека година из населените с гърци страни. Нам не остава, следователно, друго освен да дирим канали за изтичането на притекаещата маса средно-образовани момци в разработването на нашите естествени богатства, в развитието на нашето земледелие и на нашата промишленост. Време е вече да обърнем сериозно внимание върху тоя жизнен за нас въпрос. Стига сме употребили всичките си мисли, стига сме нанурявали всичките си сили в яловата политика. Нашите водители, нашите законодатели, нашите вестникари трябва мъжки да се заемат със самата плодотворна задача – задача за повдигането на нашия народен поминък. Нашата държава трябва да шавне и тя, трябва да направи и тя нещо от това, което всичките съвременни образовани държави правят за економическото възраждане на страната. Без да взима ролята на една *Etat-Providence*, без да става второ Провидение, да спасява от погибел осъдени занаяти, да създава негодни за страната ни промишлености, тя може да извърши много, тя може да вземе твърде целесъобразни мерки за да вдъхне нов живот и да влее нова кръв в нашето премряло земледелие и в нашите издихаещи, при всичко че твърде жизнеспособни, индустрии.

Три подобни мерки са от най-належаща нужда.

Ние трябва сериозно да се занимаем с преустройството на нашето средно, специално, земеделческо и индустриално образование. Въпросът, като какви

---

¹⁵ Сър Чарлз Уорън (1840-1927) е английски военен и археолог, генерал от Британската кралска армия.

специални училища трябва да имаме, трябва да се подложи на едно всестранно изучаване от страна на всички ония що годе вещи лица, които имаме. Трябва да се обсъди прилежно питането, защо някои от тия специални училища, които имаме, както земеделческите, не можах да принесат до сега плодовете, които се очакваха, от тях. Трябва да се намерят и средствата и хората, за да се устроят в страната ни добри практически училища за всичките ония отрасли на човешката производителност, за развитието на които съществуват особно благоприятни условия в нашата страна. Практическото занаятчийско училище при Сливенската правителствена фабрика извади някои ученици, които ни насърчават в убеждението, че този тип практически училища е най-сгоден за нашата страна. Но ние не трябва да имаме пред очи само нашата кратковременна практика, а трябва да се ползуваме и от практиката на другите народи. Филоматическото дружество в Бордо ще има тая есен конгрес от представители на всичките образовани народи върху техническото образование по цял свят. Защо да не пратим и ние в тоя конгрес двама наши техници българи, за да чуят от близо това, що има да се каже там върху тоя толкова интересен и за нас въпрос? Никакви жертви не трябва да ни се свидят. Економистите, които ще произлязат от съкратяването на другите средни държавни училища и от намалението на стипендиите, ние можем смело да посветим на развитието на нашето техническо образование. С напредването на нашите специални училища ще порасне и числото на техните ученици. Тия последните не ще до там да ламтят за чиновнишки постове; опитът ни е доказал, че при всичко, че някои наши замледелци и техници са ставали съдии и финансисти, те с удоволствие се еманципират от чиновнишките окови и прибягват пак към своите специални занятия. Любовта към практическия живот на тия възпитаници не ще остане без влияние и върху характера на другите ни средно-образовани момци; тяхната вещина силно ще съдействува за развитието на народния ни поминък, който от своя страна ще отвори нови канали на нашите гимназисти.

Но това развитие ние не можем да очакваме само от добре наредени технически училища. Ние трябва да вземем и други мерки за насърчението на нашето земледелие и нашата промишленост. Нашето земледелие и сродното с него скотовъдство трябва да станат предмет на особните грижи на всичките наши ръководещи кръгове. Тяхната главна задача трябва да бъде да доставят всевъзможни улеснения, всевъзможни насърчения на ония скромни труженици, на ония непретенциозни производители на богатство, които ще създадат един ден величието на

България чрез оране и копане на земята и чрез въдене на добитък. Преди години още, знаменитият историк на Византия, покойният Финлей¹⁶, пишеше от Атина в лондонския *Таймс*, че Балканският полуостров ще принадлежи на оня от неговите народи, който залегне да го завладее чрез земледелието. Ни един от балканските народи няма такива блестящи шансове в това отношение както нашият. Българинът има трудолюбие, има способност за асимилиране, радва се на изреден климат, радва се най-после и най-главно на плодородна земя, която не принадлежи другиму. Какви по-благоприятни условия искате за едно цветущо земледелие и едно развито скотовъдство? Дайте му необходимото подкрепление сега, когато почева новият си економически живот, и вие ще видите, как той ще напредне. Доставете му нови семена, нови породи животни, покажете му по-усъвършенствувани способности за работение земята и въдене добитъка, улеснете му купуванието някои необходими машини, не го претоваряйте с данъци, дайте му средства за съобщения, отворете му пътища за изнасяние неговите храни, неговите вина и неговият добитък, и вие ще се почудите, как той ще наикне и се развие и обогати. Устройте земеделчески изложения, и награждавайте ония, които са се отличили в тях. Възстановете честта на тия два западнали, но прелестни, близнака, земледелието и скотовъдството, и вие ще видите, как много от нашите образовани млади ще им прострат ръце и ще попросят от тях своя поминък и напредък.

Успоредно с насърчанието на нашето земледелие, трябва да върви и насърчението на нашата индустрия. Ние не разбираме голямата индустрия, за която почва у нас не съществува. Ние вече казахме, че според нас грешка ще бъде, ако правителството се помъчи изкуствено да създаде негодни за страната ни промишлености. Но като изключим тия промишлености, нам остават разни отрасли от индустриалната деятелност, които твърде успешно могат да са развити у нас, и които трябва да се развият, защото другояче често произведенията на нашите земеделци и нашите скотовъди не ще има къде да се дават. Нашите храни ще гният, нашите вълни ще плуят, нашите крави ще се продават на 20 лева едната, ако ние не се научим да правим сами своя спирт, своите сукна, своите по-усъвършени масла и сирене. За образованието на тия и тям подобни наши сурови материи, по-предприемчивите духове у нас трябва да могат да разчитат на едно всестранно подкрепение от страна на нашите власти. У нас трябва скоро да се гласува един закон, по подражание на оня, който тая година се разисква в румънската камара. Според тоя румънски закон, всекой, който

---

¹⁶ Джордж Финлей (1799-1875) е шотландски историк и филелин, изиграл ключова роля за популяризацията на гръцката национална кауза в модерна Европа.

създаде един завод с капитал, от 25,000 лева, има право да иска безплатно 5 хектара (около 60 уврата) правителствена земя, с водна двигателна сила в нея. Той се радва при това на следните привилегии: а) не плаща през 15 години никакъв държавен или общински данък; б) внася от странство, без мито, всичките нуждни машини; в) внася без мито и сурови материи, ако съществуещите в страната не са достатъчни за неговата забрана; г) прекарва с намалени цени всичките си стоки по държавните железници; д) когато изнася вън от страната своите фабрики, връщат му се каквито мита е бил платил при внасянето суровите материали и е) неговите произведения задължително се предпочитат за всичките държавни или общински доставки, дори и ако са с 5 на сто по-скъпи от чуждите. Последната привилегия съществува и у нас сега, и благодарение ней може тая година да вземе част от доставката на сукна и нашето сливенско индустриално дружество. Но ние трябва да обсъдим дали не е дошло време да доставим и други улеснения на нашата млада индустрия, за да ободрим слабия ѝ дух и укрепим нежните ѝ мишци сред жестоката борба за съществуване, за економическо завоевание – *der Kampf um die Absatzgebiete* е последното ѝ немско име – която е обзела целия промишлен свят.

Една капитална важност в това отношение има и третата мярка, която ние ще препоръчим. Ние трябва да научим внимателно и основателно въпроса на митнишките си тарифи с другите държави. Тарифната война, която от 1 юли насам е набухнала между Австрия и Румъния ни показва, каква важност другите съседни нам държавици отдават на тия економически питання. Румъния, при всичката си слабост, при всичката си нужда от благоволенieto на някои сили, и в дунавския и в митнишкия въпрос показва, че тя притежава онова сърдце, което прави, било политически, било економически народите самостоятелни. Чрез новите си спогодби с Швейцария и Франция тя отвори един нов път за економическата самобитност на балканските народи. Ние трябва да тръгнем по тоя път. Из новите митнишки тарифи, които рано или късно ще сключим, ние трябва да извадим всичките ония произведения, които могат да стават у нас. Ние трябва да си запазим правото да ги облагаме с такова мито, каквото нашите интереси, интересите на производителите ни и ония на потребителите ни, ни посочат. Да се задължим да пропускаме с 8% мито някои произведения, които можем и ние да фабрикуваме, както спирта, например, ще бъде престъпление. Ние трябва да изключим подобни стоки, като направим отстъпки върху такива фабрики, които не стават у нас. И в замяна на тия отстъпки ние трябва да поискаме подобен свободен

пропуск за някои наши произведения. Пред Австрия, например, ние трябва да настояим да пуца в държавата си нашия добитък, както го е пуцала преди година. Пред Сърбия трябва да налегнем да пуца с умерено мито нашите гайтани, нашите шаяци и нашите берковски и чипровски килими. И ако сполучим, ние ще насърчим не само скотовъдството си и индустрията си, но ще насърдим и разхубавим три буреняса днес пътя за да конкурират с оная тясна и крива пътека, по която за сега толкоз образовани млади се тласкат и бутат с цел да добият едно чиновнишко кресло.

Като едно второстепенно средство за намалението на кандидатите за чиновници не би било зле да се препоръча и уменшението на самите чиновнишки кресла. Колкото по-малко постове има, толкова по-малко изкушения съществуват за младите службогонци. Г-н де Лавеле съветва сърбите да намалят числото на своите окръзи. Неговият съвет заслужава да се чуе и от нас. Защо ни трябва 17 окръга в Северна България и 6 в Южна? Белгия, със своите 5,800,000 жители не върши ли си работата само с 9 окръга? Ако младите англичани сравнително малко ламтят за държавни постове, една от причините не е ли и тая, че човек в Англия токо-речи не вижда чиновник? Понамалете случаите, в които един млад вижда, как се разполага един префект и вие ще понамалите и охотниците за попрището, което води към префектурата.

III.

До тук ние разисквахме церовете, които нашите управители и нашите законодатели могат да употребят за оборванието на угрожаещия и нас чиновнишки пролетариат. Последните си редове ние отправяме към ония, из чиито ръце излизат тия бъдещи пролетарии, към нашите учители.

Тям е поверено образованието не само на ума, но и на волята на хиляди млади. Нека те залегнат тъй да изпълнят това свое възвишено послание, каквото да създадат една силна воля у своите ученици: силна за да може да устои на всичките изкушения на чиновнишкия живот, силна за да умее да си пробие път и в други поприща. Забележено е, че речи всичките момци със слаба воля, след излизанието си из училището, се мъчат да станат чиновници. Тям това поприще представя най-малко случаи, в които волята трябва да се бори с действителностите на живота, една ничтожна доза от самостоятелно усилие, едно сладко самозаличение. Те блаженствуват в него, когато могат да

постигнат чиновнишката нирвана – максимум възнаграждение с минимум пречки за оборване. Против тая наклонност към слабоволие нашите учители могат много и много да направят. Нека насочват волята на своите ученици към мъжки идеали; нека им вдъхват идеята, че учението налага на човека свещения дълг да се бори за своя хляб не само с конкурентите за един и същи пост, но и с действителните задачи, които животът представя. В гимназията, в училището още нашите млади трябва да се проникнат с убеждението, че човешкият напредък не е нищо при блаженството, което един самостоятелен труженик по развитието на народното веществено и умствено богатство черпи в съзнанието на едно честно и успешно работене. Надъхайте всичките момци, които излизат из училищата ни, с това понятие, и вие малко ще има да се боите от оня „учен“ пролетариат, който е станал такъв бич и такава египетска рана за някои други страни. Опълчете ги и умствено и нравствено за голямата борба на съществуването, отворете им нови пътища и нови канали, и въпросът, който ние зададохме в началото на статията си – какво ще правим нашите „учени“? – не ще бъде вече въпрос. Те ще бъдат солта на нашата земя, квасът, чрез който ще се подигнат всичките ония отрасли на народната деятелност, които един ден ще направят България богата и блажена.